

Gunta Jaunmuktāne

Ilustrācijas 20. gadsimta pirmās puses (līdz 1940. gadam) Latvijas grāmatniecībā

Atslēgvārdi: grāmatas, noformējums, iesējums, mākslinieki, Jānis Ozols, Jānis Roze, Jānis Rapa.

“Grāmatu ārējo ietērpu iespējams atkal veidot glītāku, noteicot attiecīgu cenu. Krietnas grāmatas, labā ietērpā un glītos sējumos, atrod plašākas pircēju aprindas,”¹ – tā 19. gadsimta 20. gados rakstīja viens no lielākajiem latviešu grāmatu izdevējiem Jānis Rapa (1885–1941).

Agrākās latviešu izdevniecības, orientēdamās uz samērā trūcīgām lasītāju aprindām, parasti grāmatas izvēlējās atkarībā no lētuma. Viens no apdares zemās kvalitātes iemesliem bija arī grāmatrūpniecības vājā materiālā bāze – nepietiekama tipogrāfiju iekārta un zema strādnieku izglītības līmenis. Mākslinieku dalībai grāmatu veidošanā vēl bija tikai gadījuma raksturs. Kā secinājis mākslas vēsturnieks Visvaldis Peņģerots (1897–1938): “Pie sliktas grāmatu ārējās ietērpas no vienas puses vainojamas arī mūsu spiestuves, jo tikai nedaudzām ir noskaņoti un moderni burti un iestrādājušies un ar labu gaumi kopotāji, bet no otras – paši mākslinieki, jo tie izdodamai grāmatai vai arī citiem spieduma darbiem piegriež pārāk maz

vērības, kaut gan taisni viņu kopdarbība ar grāmatrūpniekiem ir nepieciešama.”²

Tomēr viens no grāmatu noformējuma zemās kvalitātes iemesliem bija arī publikas pieticība, pircēju apmierinātība ar to, kas ir un kā ir. Šī lasītāju pieticība nespieda ne izdevējus, ne spiestuves rūpēties par kvalitatīvāku darbu drukāšanu. Kā rakstījuši Latvijas grāmatrūpniecības arodu savienības Grafiskās komisijas pārstāvji: “Vari pircējam celt priekšā vissliktāko grafisko darbu, un viņš tomēr to nopirks, neceldams nekādas ierunas pret tā neestētisko, nemāksliniecisko izpildījumu. Ja kāds pērk gleznu, tad viņš raugās uz to, lai tai būtu zināma mākslinieciska vērtība, lai tā sniegtu zināmu estētisku baudījumu. Attiecībā uz iespiežamiem darbiem mūsu publika to neprasa, kaut gan iespiežamo darbu, kā: grāmatu, brošūru, plakātu, sludinājumu utt. uzdevums pa daļai ir sniegt arī estētisku baudījumu.”³

Kaut arī iespiesto darbu dominējošais kvalitātes rādītājs ir saturs, tomēr “arī ārējo ietērpu nevar atstāt novārtā, jo tam ir ne mazāk svarīgs uzdevums: daiļuma sajūtas, mākslas gaumes izkopšana, personības estētisko prasību apmierināšana”.⁴

1 Rapa, J. 1937. Firmas 25 darba gadi. No: *Valtera un Rapas a/s 25 darba gadi. 1912–1937*. Rīga: a/s Valters un Rapa, 23. lpp.

2 Peņģerots, V. 1925. Lietišķā grafika Latvijā. No: *Grāmata par grāmatu: Latvijas grāmatrūpniecības arodu savienības grafiskās komisijas rakstu krājums*. Rīga: J. Rozes apgādiens, 64. lpp.

3 Piezīmes par mācekļu izglītības stāvokli Latvijā. 1925. No: *Grāmata par grāmatu*, 115. lpp.

4 Turpat.

20. gadsimta pirmajā pusē gan Latvijas izdevējus, gan grāmatrūpniecības pārstāvjus arvien vairāk nodarbināja jautājumi par grafiskās mākslas attīstību un tās lietojumu, lai grāmatu varētu uztvert arī kā mākslas darbu.

Lai diskutētu par šiem jautājumiem un sarunā iesaistītu gan vietējos, gan ārzemju speciālistus, 1925. gadā Jāņa Rozes apgādā tika izdota "Grāmata par grāmatu". Tā bija iecerēta kā pirmais sējums nozarei veltītam rakstu krājumam, tomēr palika arī vienīgais. Grāmatas rakstos skarti dažādi grāmatniecības aspekti – vēsture, ražošana, lietišķā grafika, grāmatas iesējums u. c. Atsaucoties uz grāmatrūpniecības reformatoru, angļu grāmatu mākslinieku un rakstnieku Viljamu Morisu (*William Morris*; 1834–1896), krājuma veidotāji aicināja izdevējus un grāmatu māksliniekus vairāk uzmanības veltīt vienkāršībai un skaidrai grafiskajai izteiksmei, jo "arī gluži bez kādiem izrotājumiem iespiesta grāmata, kura pagatavota vienīgi ar tiem līdzekļiem, kādi pieietami spiestuvēm, var būt mākslas darbs, un ir varbūt vēl lielākā mērā, jo viņai trūkst visa tā liekā, kas acis apžilbina, bet panāk māksliniecisko iespaidu pārvaldot pilnīgi lēzenumu ar burtu materiālu".⁵

Svarīga nozīme un lietderība ir arī atvēlētai baltai vietai lapaspusē. Kā uzskatīja Moriss, arī balta vieta lapā var lielā mērā līdzdarboties, lai panāktu dekoratīvu iespaidu. Turklāt tā "sniedz uztverošai acij nepieciešamu dusas vietu un kavē ar to pārāk ātru uztveres paguršanu", un "palīdz acij ātrāk uztvert iespiesto vārdu".⁶

Tomēr tiek uzsvērts, ka viena no galvenajām prasībām ir stingra stila izjūta un stila vienveidība, jo tikai tad, kad burts un izrotājums atrodas ciešā saskaņā, var runāt par māksliniecisko iespaidu. Papīram, iesējumam, iespaidumam un krāsai jābūt kā nešķīramam veselumam. Un tikai tādā gadījumā grāmatu var uzskatīt par mākslas darbu.⁷

Autors salīdzina "lietojamās grāmatas" ar "greznuma grāmatām": "[...] lietojamai grāmatai vajadzēs [...] apmierināties ar vienkāršām, bet glītām izteiksmes formām. Tīri, skaisti burti mākslinieciskā sakārtojumā, zolids, bet ne slikti papīrs, vienkāršs, bet tomēr savā vienkāršībā glīts ievākums, kas piemērots lietojamās grāmatas nolūkiem, tās lai būtu labas grāmatas pazīmes, kas mūs, līdz ko mēs to ņemam rokā, pacilāti noskaņotu. Citādi ir ar greznuma grāmatu, – te var luksus jau koncentrētā veidā parādīties. Greznuma grāmata kalpo pa lielākai daļai reprezentēšanās nolūkiem, un tā tad piešķaita savai draudzei mazu, bet turīgu ļaužu šķiru. Tādēļ te var ar visu daudz izšķērdīgāki rīkoties, un māksliniekam, ja vien viņam diezgan formas un krāsu izpratnes, dota iespēja jo plaši izteikties."⁸

Veidojot grāmatu, svarīgi ievērot dabiskumu, piemēram, "jau uzskatot vien jāpazīst, kurš audekla, kurš ādas sējums; nekad nedrīkst, pielietojot mazvērtīgu materiālu, radīt labāka un īsta sajūtu; imitācija un maldināšana nav savienojama ar mākslas darbu".⁹

Arī grāmatu izdevējs un redaktors Jānis Grinbergs (1881–?) uzsvēris, ka labam iesējumam jābūt izturīgam, stipram, vienkāršam, lokanam un vieglam, bet ne tradicionāli trauslam¹⁰, jo "slikti iesieta vai brošēta grāmata, kura jau rokās turot uz visām pusēm šķīst, nekādu baudu sagādāt nevar".¹¹ Savukārt laba grāmata skaistā ietērpā ir divkārša bauda. Turklāt – kvalitatīvs, māksliniecisks iesējums aizvien ir bijis attīstītas grāmatniecības drošākā pazīme.

19. un 20. gadsimta mijā, attīstoties tehnoloģijai un rūpniecībai vispār, jūtami mainījās arī Eiropas grāmatrūpniecība. Grāmatu iesējumi kļuva ilustratīvi bagātāki un košāki,

5 Albrechts, J. 1925. Grāmata kā mākslas darbs. No: *Grāmata par grāmatu*, 119. lpp.

6 Turpat, 119. lpp.

7 Turpat, 119. lpp.

8 Albrechts, J. 1925. Grāmata kā mākslas darbs. No: *Grāmata par grāmatu*, 119. lpp.

9 Turpat, 120. lpp.

10 Grinbergs, J. 1925. Grāmatas iesējums. No: *Grāmata par grāmatu*, 124. lpp.

11 Turpat, 125. lpp.

jo iesiešanai bieži lietoja spilgti krāsotu kalikonu, tas ir, ar saistvielām piesūcinātu kokvilnas audumu. Tā kā viena metiena grāmatu iesējumiem varēja izmantot dažādu krāsu kalikonu, tādējādi bagātinot un daudzveidojot grāmatu ārējo izskatu un pievilinot pircējus, iesējēju vidū šis materiāls ļoti strauji guva lielu popularitāti.

“Savukārt fotomehāniskā reproducēšana radīja iespēju uz kalikona vākiem iespiest daudzkrāsainus attēlus, piemēram, ainavas un figurālas kompozīcijas. Jūgendstils rosināja māksliniekus atteikties no tradicionālā grafisko elementu simetriskā kārtojuma, priekšroku dodot asimetrijai.”¹²

19. gadsimta 90. gados, valdot vispārējai garīgai rosmei, modās arī sabiedrības interese par latviešu grāmatniecību un tās attīstību. Gadsimtu mija uzskatāma par jaunu posmu visā latviešu grāmatniecībā gan satura, gan mākslinieciskā noformējuma un iesējuma ziņā.

Jānis Ozols, Jānis Roze un Jānis Rapa (a/s “Valters un Rapa”) savā izdevējdarbībā pārlicenoši parāda latviešu grāmatu mākslas attīstību no 19. gadsimta 90. gadiem līdz 1940. gadam un atklāj, kāda nozīme grāmatniecības attīstībā ir māksliniekiem, dizainam un iesējumam.

Jānis Ozols

Grāmatizdevējs un tirgotājs Jānis Ozols (1859–1906) ¹ bija viens no pirmajiem latviešu izdevējiem, kas lielu vērību pievērsa grāmatas ārējam izskatam, it sevišķi vāku mākslinieciskajai un poligrāfiskajai apdarei. Gan ikdienā, gan grāmatizdevēja darbā viņš centās kalpot visplašākajām tautas masām, “uzņemoties starpnieka lomu starp radošo

¹ Grāmatizdevējs Jānis Ozols (1859–1906)

12 Lejasmeijere, I., Villerušs, V. 1999. Grāmatas mākslinieciskais aspekts. No: *Grāmata par grāmatnieku Jāni Rozi*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 108. lpp.

inteliģenci un tautu”.¹³ Ozols ar apskaužamu prasmi spēja ieklausīties savā laikā, izjust tā prasības, vienmēr meklēja jauno, laikmetīgo, uzskatīdams, ka viņa darbs, izdotās grāmatas domātas nākotnei, jo “neviens nestrādā tikai tagadnei, godīgs darbs pieder vairāk nākotnei”.¹⁴

Izdevējs ar rūgtumu atzina, ka skaistā iesējumā izdotas grāmatas, kādu “citām tautām ir, ka ne pabrist nevar”¹⁵, latviešu grāmatniecībā vēl ir retums, turklāt tās ir ļoti dārgas.

Grāmatu apdarē, vislielāko vērību veltīdams iesējumiem un grāmatu vākiem, apgāda vadītājs greznoja sējumus gan ar gaumīgiem klišēju ornamentiem, gan ar krāsainiem zīmējumiem vai autoru fotogrāfijām. Ozolam ļoti noderēja arī ilggadējā grāmatasēēja prakse, taču viņu ierobežoja vispārējais zema tipogrāfiju līmenis un nespēja iegādāties kvalitatīvu papīru.

Tāpēc enerģiskais apgādātājs, izdodot grāmatas, centās realizēt jaunās, perspektīvās tendences. Viņa spiestuvē pat izstrādāja speciālu kalikona krāsošanas tehnoloģiju.

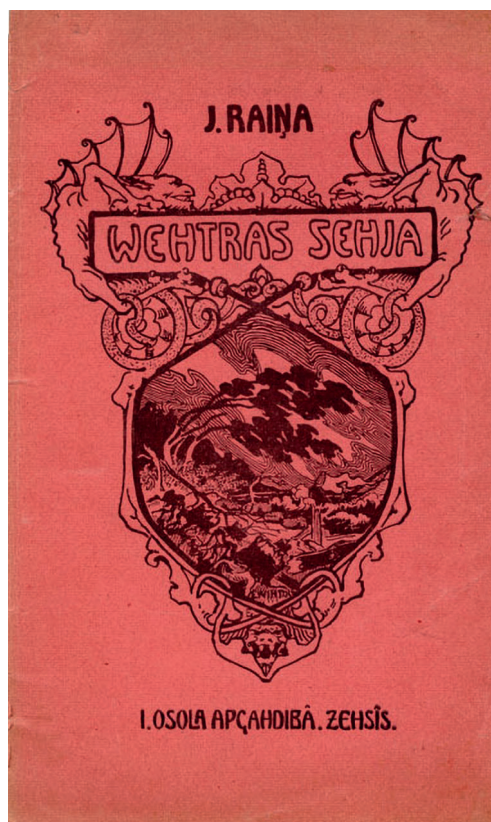
Tā iznāca Aspazijas “Sidraba šķidrums” un Raiņa “Vētras sēja” (abi 1905). Minētais Raiņa dzejoļu krājums, himna revolūcijai un brīvībai, uzskatāms par augstāko Ozola kā izdevēja darbības sniegumu. Grezno izdevumu laida klajā dažādi tonēta kalikona iesējumos, variējot arī vāka zīmējuma krāsu salikumu. Tā bija neliela viltība, lai grāmata vienmēr izskatītos jauna un lai pircējiem būtu izvēles iespēja krāsu ziņā. Vēlāk šo paņēmieni izmantoja arī citi izdevēji. 2

Neskatoties uz grūtībām, ar katru gadu skaistu, pat greznu izdevumu kļuva arvien vairāk. Taču, ievērojot dažādās lasītāju intereses, gaumi un pirktpēju, gandrīz visām greznajām grāmatām tika izdoti arī to “vienkāršie”,

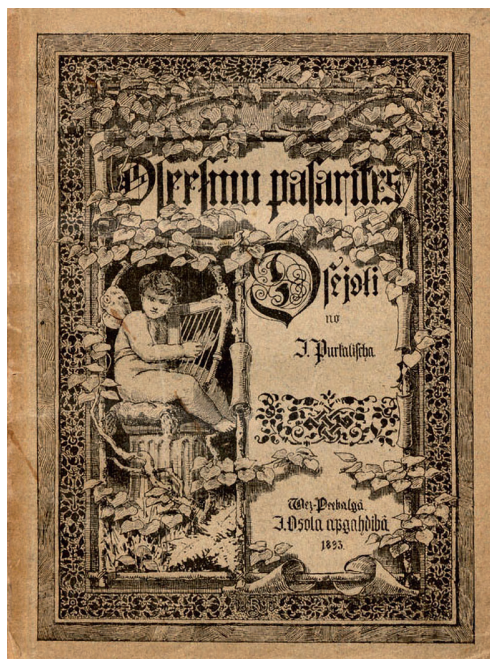
13 Apinis, A. 1959. Jānis Ozols. Latviešu grāmatniecības celmlauža dzīve un darbs. A. Apīņa f. 1., 20. Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Misiņa bibliotēkas Retumi (turpmāk LU AB MR).

14 Turpat, 20.–21. lpp.

15 Ozols, J. 1899. J. Ozola vēstule T. Zeifertam. T. Zeiferta f. 389., 109. LU AB MR.

2 Raiņa dzejoļu krājums “Vētras sēja” (1905)

3 Jēkaba Purkalīša dzejoļu krājums “Dziesmu pazarītes” (1893)

brošētie varianti. Izdevumi atšķirās formāta, iespaiduma, vāka materiāla un, protams, arī cenas ziņā.

Ozolu vairs neapmierināja grāmatu vāku rotāšana tikai ar salikuma ornamentu un politipāžām – kokgrebuma iespaidformu atlējumiem metālā, tāpēc viņš iesējumu apdarei sāka izmantot oriģinālzīmējumus, kurus pasūtīja māksliniekiem.

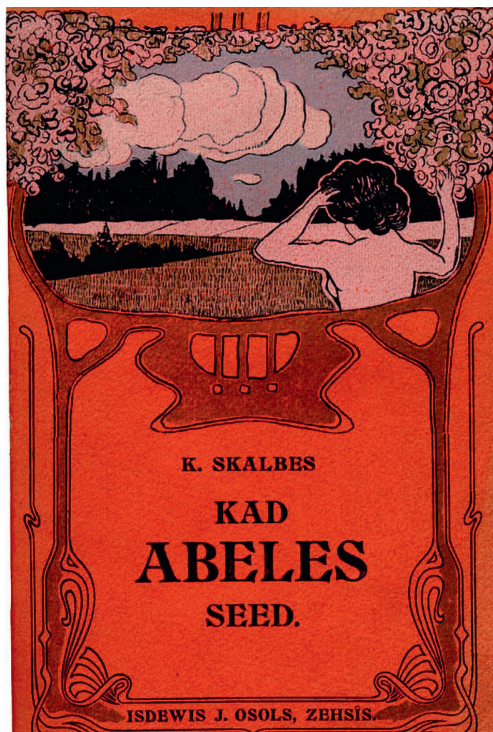
Pēc izdevēja lūguma vāku zīmējumus darinājuši vairāki mākslinieki: Voldemārs Zeltiņš (1879–1909), Eduards Vītols (1877–1954), Krišjānis Ceplītis (1873–1930) u. c. Ļoti skaists ir Riharda Zariņa (1869–1939) zīmētais vāks Jēkaba Purkališa dzejoļu krājumam “Dziesmu pazarītes” (1893). ³

Ozols novērtēja jaunā censoņa Jāņa Rozes mākslinieciskās spējas un reizēm uzticēja zīmēt izdošanai iecerēto grāmatu vākus. Ir zināmi trīs izdevumi, kuru ārējās apdares autors ir Roze: divi Kārļa Skalbes darbi – “Cietumnieka sapņi” (1902) un “Kad ābeles zied” (1905) ⁴ – un Jāņa Poruka “Dzejas” (1906). ⁵ Visas grāmatas ar Rozes zīmētiem vākiem tika izdotas gan brošētas, gan iesietas kalikona vākos.

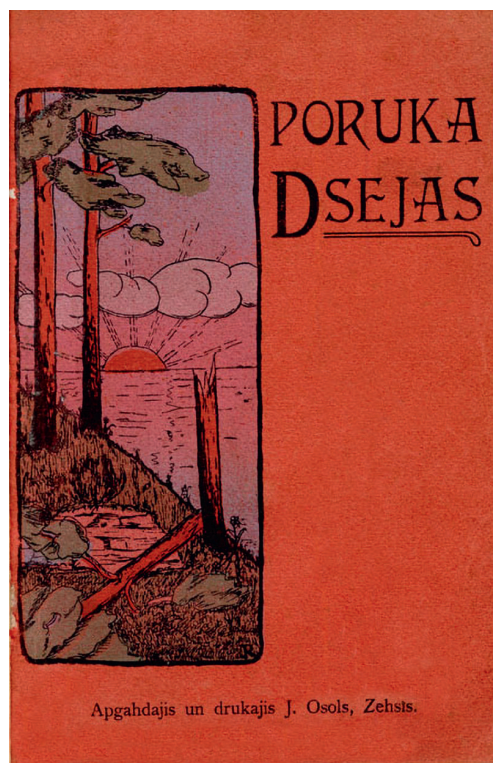
Cēsu grāmatizdevējs ieviesa jaunu, līdz tam nebijušu tradīciju izdevēju darbā – ciešu sadarbību ar rakstniekiem. To veiksmīgi pārmantoja arī Jānis Roze un Jānis Rapa.

Kad tuvojās 1900. gada pasaules izstāde Parīzē, Ozolam radās iecere labākos latviešu daiļdarbus, kas tulkoti franču valodā, sagatavot greznos izdevumos un ar tiem pārstāvēt izstādē nacionālo grāmatniecību un literatūru. Šai sakarā 1898. gada 19. maija vēstulē izdevējs vērās pēc padoma pie literatūras kritiķa Teodora Zeiferta (1865–1929):

“Atminēsaties vēl tak mūsu pag. gada norunas par Parīzes izstādi 1900. g., par ko ar Jums no tā laika nekā neesmu saziņojies. Neesmu tai lietā nekā daudz darījis, bet gluži rokas klēpī neesmu turējis. Esmu sarakstījis ar Visendorfu, pat to apmeklējis šai lietā, jo viņam ir jau Parīze labi pazīstama [...]. No Visendorfa tai ziņā visā lietas izvešanā ir liels pabalsts. Iedomājos, ka varbūt būtu lietderīgi, ka kādus, saprotams, no labākiem latv[iešu] literāriskiem

⁴ Kārļa Skalbes dzejoļu krājums “Kad ābeles zied” (1905)

⁵ Jāņa Poruka “Dzejas” (1906)

ražojumiem izlasītu, pārtulkotu un izdotu franču valodā kā paraugu? Ko Jūs par to domātu? Ja Jūs tam piekristu, tad tūlīņ parūpēties tādus izvēlēties, lai varētu sameklēt kādu tulkotāju, jo izmeklēšana Jums tak nenāks grūti, tādēļ, ka zināt visu latv[iešu] literatūru vai no galvas. Jāsteidzas, lai viss pa kārtai izietu, laiks visai mazs. Varbūt arī ir Jums kāds iesākts darbs, kas būtu izstādei derīgs, pat vajadzīgs, tad ar tas būtu paveicināms.”¹⁶

Bet Krievijas birokrātiskās iestādes nedeļa atļauju latviešu izdevējiem, un 1899. gada 28. maijā Ozols ziņoja Zeifertam, ka no Pēterburgas saņēmis vēsti: “pie Parīzes izstādes nepielaiž, tā tad ar to ir vējā”.¹⁷

Jānis Roze

Strādājot Cēsīs, nākamais izdevējs Jānis Roze (1878–1942) ⁶ grāmatu noformēšanas ziņā varēja daudz mācīties no sava skolotāja. Turklāt jaunajam Rozem bija laba iedzimta gaume, spēcīga mākslinieciskā izjūta un, galvenais, liela vēlme pašam izdot augstvērtīgus izdevumus. Visu mūžu viņš saglabāja un tālāk izkopa vēlēšanos meklēt un atrast katrai vērtīgai grāmatai mākslinieciski skaistu noformējumu un iesējumu.

Visām izdotajām grāmatām iekārtojumu noteica pats J. Roze. Viņš pats arī izvēlējās piemērotas papīra šķirnes. Pretēji citiem izdevējiem, kuri pirmajos pēckara gados grāmatas iespieda uz vienkārša, pelēcīga papīra, Roze centās iegādāties “labu ziloņkaula krāsas, biezu, mīkstu papīru ar ūdenszīmju tiklojumu, kas līdz ar mazliet rievoto papīra faktūru veidoja patikamu fonu koši melnajam teksta iespiedumam. Teksta laukums bija veidots tā, lai atstātu diezgan plašas baltās malas. Titullapas iespieda vienkāršas,

tajās maz teksta”.¹⁸ Nebijusi parādība latviešu grāmatniecībā tolaik bija augšbalsta līnija katrā lapā, ko papildināja autora un grāmatas nosaukums. Greznāk izdotām grāmatām tika ierāmēta katra lapaspuse.

Teksta glītais iekārtojums un papīra kvalitāte bija galvenie kritēriji, pēc kuriem J. Roze vērtēja arī citus iespieddarbus. Pat aizgājis uz teātri vai koncertu un iegādājies programmu, viņš vispirms esot pārbaudījis papīra kvalitāti un kritiski novērtējis teksta izkārtojumu.

J. Rozes izdoto skolas grāmatu apdarē daudz tika izmantotas arī fotogrāfijas. To autori bija atzīti sava laika meistari: Jānis Rieksts (1881–1970), Mārtiņš Lapiņš (1873–1954), Dāvis Spunde (1878–1960) u. c.

Tomēr vislielāko ievēribu guva tieši sadarbība ar māksliniekiem. Kad, sākot ar 1923. gadu, sāka izdot Jāņa Ezeriņa un Jāņa Grīna sastādīto lasāmo grāmatu “Valoda” – katrai pamatskolas klasei ar daudziem krāsainiem attēliem, skolas grāmatu novērtēšanas komisija atzina, ka “Valoda” gan literārā, gan mākslinieciskā ziņā ir nebijis gadījums līdzšinējā lasāmo grāmatu praksē. ⁷ Komisijas loceklis Fricis Jansons (1875–1957) atzina: “Kaut kas pavisam nebijis un latviešu literatūrā pavisam neredzēts ir krāsainas latviešu mākslinieku gleznu reprodukcijas. [...] grāmatas autori un izdevēji parasto skolas lasāmo grāmatu uzdevumu ar to paplašinājuši, pievienodami tam klāt arī bērna mākslas izpratnes un mākslas gaumes izkopšanu.”¹⁹ Katrai grāmatai tūlīt aiz titullapas bija ielīme – kādas gleznas reprodukcija (Vilhelma Purviša (1872–1945), Eduarda Brencēna (1885–1929), Indriķa Zeberiņa (1882–1969) u. c.) ļoti labā tipogrāfiskā kvalitātē. Saturs bija skaisti ilustrēts un papildināts ar rakstnieku ģimētnēm un autogrāfiem. Pie grāmatu mākslinieciskā iekārtojuma strādāja arī Alberts Prande

16 Ozols, J. 1898. J. Ozola vēstule T. Zeifertam. T. Zeiferta f. 388., 70. LU AB MR.

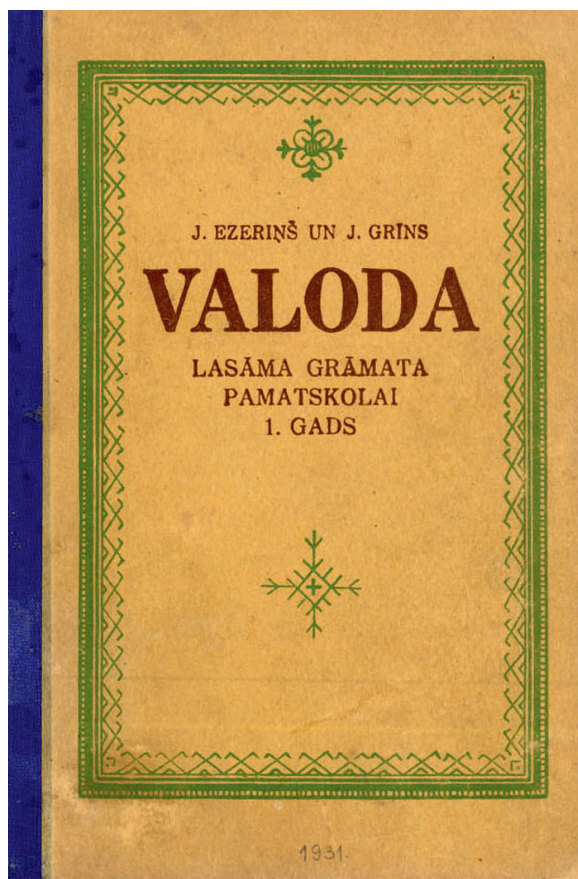
17 Ozols, J. 1899. J. Ozola vēstule T. Zeifertam. T. Zeiferta f. 389., 104. LU AB MR.

18 Karulis, K. 1978. Jānis Roze – grāmatizdevējs. *Karogs*, Nr. 11, 142. lpp.

19 Jansons, F. 1924. Skolas grāmatas novērtēšanas komisijas atsauksmes un spriedumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 9 (septembris), 297. lpp.

6 Grāmatizdevējs Jānis Roze (1878–1942)

7 Jāņa Ezeriņa un Jāņa Grīna lasāmā grāmata “Valoda”

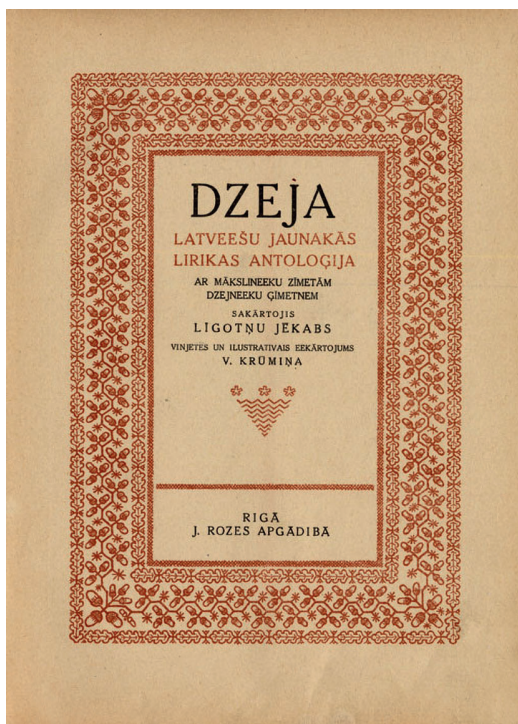
(1893–1957), Vilis Krūmiņš (1891–1959), Jānis Kuga (1878–1969) un citi mākslinieki.

Interesanti, ka Roze rūpējās, lai pircējiem būtu pieejami latviešu rakstnieku un sabiedrisko darbinieku portreti greznos rāmjos. Ja kāds vēlams kultūras darbinieks, dzīvam esot, nebija uzgleznots, tad pēc viņa fotogrāfijas tika izgatavots portrets ar eļļas krāsām. Izdevējs bija iecienījis mākslinieku Paulu Šprenku (1898–1988), kurš, būdams spējīgs portretists, veidoja visus pasūtītos darbus. No visiem portretiem, tāpat kā no gleznām, kas atradās veikalā, tika izgatavotas labas kvalitātes reprodukcijas oriģināllielumā.

Skaistākais un nozīmīgākais 20. gadsimta 20. gadu Rozes izdevums ir Ligoṭņu Jēkaba sakārtotā latviešu jaunākās lirikas antoloģija “Dzeja” (1921). Tā ir apjomīga (287 lpp.), liela formāta grezna grāmata ar mākslinieku (Kārļa Miesnieka (1887–1977), Anša Ciruļa (1883–1942), Indriķa Zeberiņa, Konrāda Ubāna (1893–1981), Alberta Kronenberga (1887–1958) u. c.) zīmētām dzejnieku ģimētnēm. Vinjetes veidojis un ilustratīvo iekārtojumu veicis Vilis Krūmiņš. 8

Daļai 1922. gadā izdoto grāmatu titullapas rotā Sigismunda Vidberga (1890–1970) darināta izdevniecības zīme – rozes zieds ar pumpuru un burtiem JR. Šo zīmi iespieda gan melnbaltu, gan tonētu dažādās krāsās. Tomēr pats Jānis Roze nebija īsti apmierināts. 1923. gadā I. Zeberiņš darināja jaunu izdevniecības zīmi – smalkāku stilizētu rozes ziedu, ko aplī ietver rozes kātiņš ar lapiņām un katrā pusē papildina burti JR. Šī zīme turpmāk rotāja visas Jāņa Rozes apgāda izdotās grāmatas.

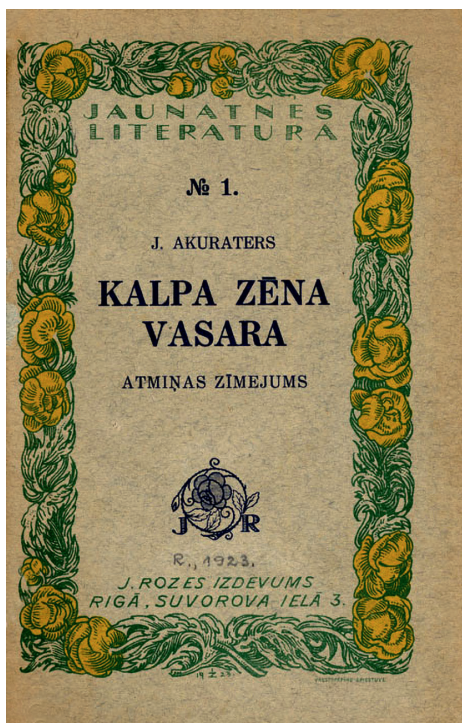
Tomēr piemērotas zīmes meklējumu pirmāsākumi vērojami jau 1915. gadā. “Tirdzniecības un rūpniecības kalendārā” 1916. gadam redzams zīmējums – burinieks un atvērta grāmata, uz kuras lapām burti JR. Pēc iniciāļa IZ spriežot, tas ir I. Zeberiņa zīmējums. Šāda zīme rotā arī šī kalendāra 1920. un 1921. gada izdevuma titullapu, 1917. gada “Strēlnieku kalendāra” titullapu un arī Rozes grāmatu drukātavas reklāmu. Interesanti, ka 1935. gada “Tirdzniecības un rūpniecības kalendāra” un Kārļa Skalbes

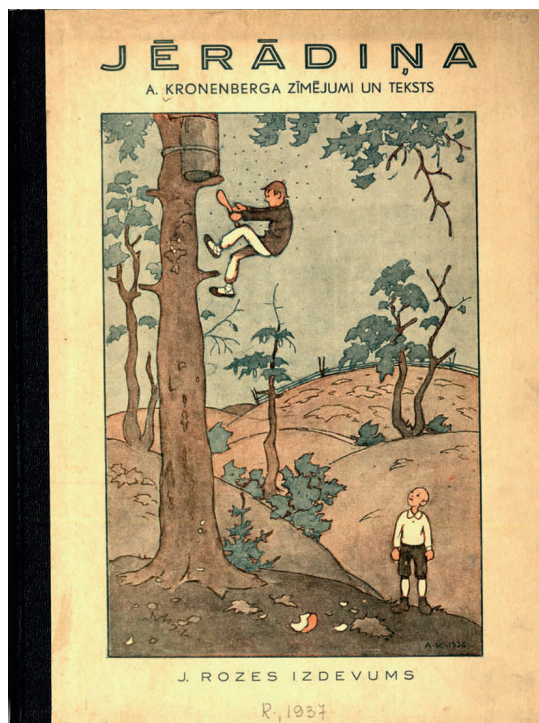
8 Latvīešu jaunākās lirikas antoloģija "Dzeja" (1921)

9 "Jautrā ābece" (1936)

10 Jāņa Akuratera "Kalpa zēna vasara" (1923)

11 Alberta Kronenberga "Jērādiņa" (1937)

“Pasaku” (1934) titullapā gan ir šī zīme, bet bez burtiem JR. Iespējams, ka tāda zīme ir arī vēl citās grāmatās. Diemžēl nav pieejami visi šo kalendāru izdevumi. Atsevišķi varianti redzami arī uz dažu citu grāmatu vākiem.

Jāņa Rozes apgādā ilustrēto grāmatu skaits salīdzinājumā ar apgāda kopējo ražu bija neliels, bet kvalitatīvs. Māksliniekus pieaicināja galvenokārt vāku apdarei un kalendāru ilustrēšanai. Regulāra sadarbība izveidojās ar Eduardu Brencēnu, Indriķi Zeberiņu, Vili Krūmiņu, Pēteri Kundziņu (1886–1958) un Sigismundu Vidbergu. Epizodiskāk ar Konrādu Ubānu, Kārli Miesnieku, Niklāvu Strunki (1894–1966) un dažiem citiem māksliniekiem. Nereti viena grāmata tika izdota dažādu krāsu auduma iesējumos ar variētu vāka zīmējumu, kuru veidojuši divi atšķirīgi mākslinieki, piemēram, antoloģijai “Pie svētavota” vāka zīmējumu veidojis gan V. Krūmiņš, gan P. Kundziņš. 9 10 11

12 Grāmatizdevējs Jānis Rapa (1885–1941)

Jānis Rapa 12 – a/s “Valters un Rapa”

Pēc kara bija slikts papīrs un krāsas, tādēļ grāmatu izdevēji šo trūkumu centās novērst ar mākslinieka zīmētu vāku. Un tā zīmētie vāki kā efektīgs reklāmas līdzeklis Latvijā ieviesās ļoti strauji un paliekoši, nereti izvērstoties par lielu, nozīmīgu parādību mākslas dzīvē.

Izcilo vāku zīmētāju vidū bez N. Strunkes, kas zīmējis vākus apmēram divsimt a/s “Valters un Rapa” izdotajām grāmatām (pavisam a/s “Valters un Rapa” izdeva ap 3500 grāmatu), minami arī Sigismunds Vidbergs, Augusts Annuss (1893–1984), Ludolfs Liberts (1895–1959), Aleksandrs Apsītis (1880–1943), Jānis Jaunsudrabiņš (1877–1962), Indriķis Zeberiņš, Alberts Kronenbergs, Konrāds Ubāns, Jānis Šternbergs (1900–1981), Voldemārs Tone (1892–1958) un daudzi citi mākslinieki.

Daudzas tulkotās grāmatas tika kvalitatīvi izdotas ar oriģinālu ilustrācijām, piemēram, Ēriha Kestnera darbi ar Valtera Trīra (*Walter Trier*; 1890–1951), Dantes Aligjēri “Dievišķā komēdija” ar Gistava Dorē (*Gustave Doré*;

1832–1883), Johana Volfganga Gētes “Fausts” ar Franča Stasena (*Franz Stassen*; 1869–1949), somu tautas eposu “Kalevala” ar Akseli Gallēna-Kallela (*Akseli Gallen-Kallela*; 1865–1931) ilustrācijām u. c.

Īpašu vietu “Valtera un Rapas” izdoto grāmatu klāstā ieņēma krāšņi ilustrētās, stingros vākos iesietās, ar lieliem burtiem iespiestās bilžu grāmatas. Šajā ziņā firma tālu aizsteidzās priekšā citiem tālaika grāmatu izdevējiem. Krāsainās bilžu grāmatas (vairāk nekā 20) ilustrēja latviešu mākslinieki – Zina Āre (1905–1961), Jānis Šternbergs, Jānis Jaunsudrabiņš, Otomārs Nemme (1901–1947), Margarita Kovaļevska (1910–1999), Sigismunds Vidbergs u. c. Bieži vien šo grāmatiņu sižetus un zīmējumu ievirzi deva pats apgāds. Daudzas krāsainās bilžu grāmatas (apmēram 50) iespieda ārzemēs, tādējādi varēja gan panākt kvalitatīvāku krāsaino iespidumu, gan atvieglot savas spiestuves darbu.

Interesantas un skaistas ir M. Kovaļevskas “Mazs zaķītis, mazs kaķītis” (1936), J. Jaunsudrabiņa “Ēšanas prieki” un “Darba prieki” (abas 1929), Jāņa Ziemeļnieka “Leiputrijā” (1927) ar Ernsta Kutcera (*Ernst Kutzer*; 1880–1965) zīmējumiem un “Zvērnīca” un “Cirks” (abas 1929) ar S. Vidberga zīmējumiem, “Kas kaitēja man dzīvot diža meža malīnā” (1934) ar J. Šternberga ilustrācijām u. c.

Kaut arī bērniem grāmatiņas patika un bija mīlas, tomēr presē parādījās arī negatīvas atsauksmes. Par Jaunsudrabiņa bilžu grāmatām literāts Jūlijs Krūmiņš (1890[vai 1891]–1968) rakstīja: “Par šo abu grāmatu ilustrācijām jāsaka, ka viņas kā krāsās, tā arī izveidojumā varēja būt labākas, interesantākas, īpatnējākas, spilgtākas. Saturā – kā ēšanas, tā arī darba momentu izvēlē vajadzēja vairāk gaumes un raksturības. Ir arī nepareizības, piem., samazgas dzer cūka, govys nē. Un kurā Latvijas laukā jūs tagad redzēsiet arklā iejūgtu vērsi?”²⁰

Runājot par Ziemeļnieka grāmatām ar Vidberga zīmējumiem, Krūmiņš uzsvēra, ka

zīmējumi gan izdevušies, “tikai bērniem tie pārāk maz intriģējoši. Vidbergs ir mākslinieks, kuram izveidojusies zināma gaume, zināms stils, savā žanrā viņš ir liels, bet bērnu zīmējumiem vajadzīgs vairāk drastikas un pavisam citāda pieeja. Ne katrs liels mākslinieks var būt bērnu grāmatu ilustrētājs”.²¹

Nebijis notikums latviešu grāmatniecības vēsturē bija Annas Brigaderes atsevišķās astoņās burtņīcās sakārtotās “Tautas pasakas un teikas”, kas iznāca laikā no 1923. līdz 1925. gadam. Krājuma veidošanā tika pieaicināti labākie Latvijas mākslinieki – Niklāvs Strunke, Indriķis Zeberīns, Jānis Roberts Tillbergs (1880–1972), Aleksandrs Apsītis, Vilis Krūmiņš, Jēkabs Bīne (1895–1955), Pēteris Kundziņš un Eduards Brencēns. ¹³

Tā bija pirmā plašākā pasaku un teiku sērija, ko ilustrēja latviešu mākslinieki. Pasaules izstādē Parīzē 1925. gadā firmai par šo izdevumu piešķīra goda diplomu, vienu no visaugstākajām godalgām – *Diplôme d'honneur* (augstāka par zelta medaļu). Tātad beidzot latviešu grāmatu izdevējs piedalījās Parīzes izstādē un pat ieguva balvu!!!

Kaut arī daudzas izdevniecības, piemēram, Jānis Ozols, Jānis Roze u. c., izdodot grāmatas, piedomāja par to māksliniecisko noformējumu un pieaicināja kā ilustratorus sava laika ievērojamākos māksliniekus, tomēr speciāli izdot grāmatas par mākslu nebija ierasta lieta. Sabiedrībā ilgstoši dominēja uzskats, ka latviešiem kā zemnieku tautai māksla un, vēl vairāk, grāmatas par mākslu nav vajadzīgas.

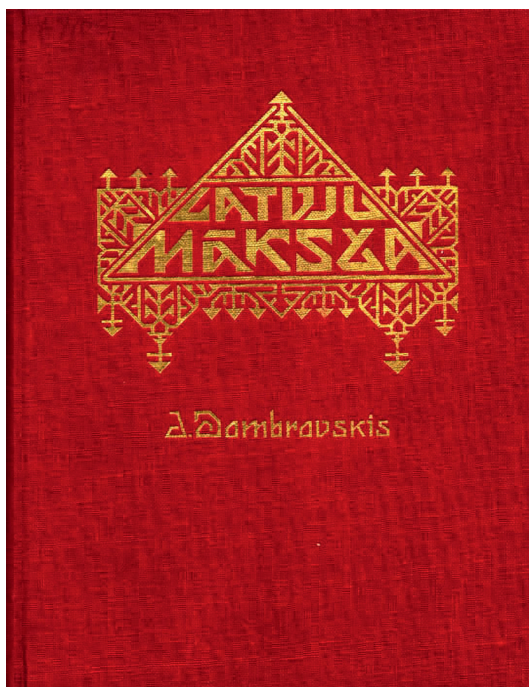
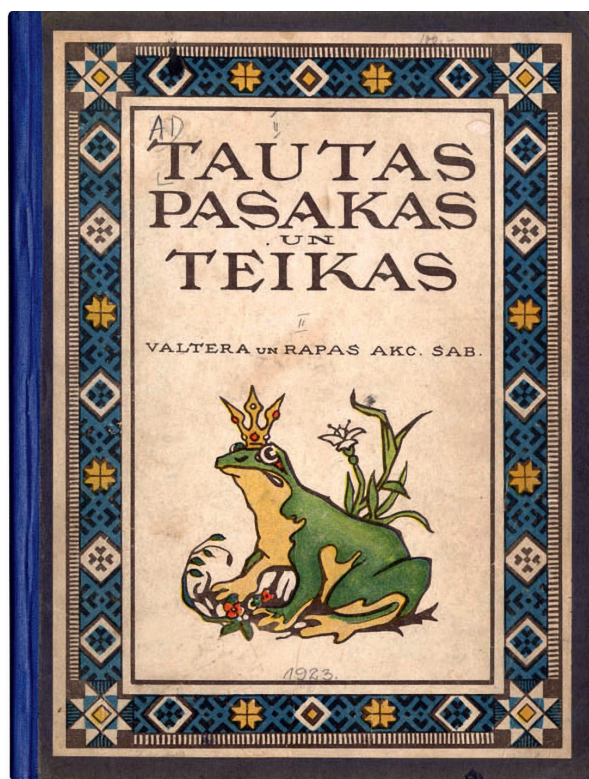
Iesīkstējušo uzskatu lauza “Valters un Rapa” 1925. gadā, izdodot mākslas zinātnieka Jāņa Dombrovskā (1885–1953) grāmatu “Latvju māksla”. N. Strunke rakstīja, ka tā “ir pirmā grāmata Latvijā par latvju mākslu, un [...] apgādniecība izdodama to,

20 Krūmiņš, J. 1930. Bērnu un jaunības literatūra. *Latvju Grāmata*, Nr. 3 (jūnijs), 172. lpp.

21 Krūmiņš, J. 1930. Bērnu un jaunības literatūra. *Latvju Grāmata*, Nr. 3 (jūnijs), 172. lpp.

13 "Tautas pasakas un teikas"

14 Jāņa Dombrovska
"Latvju māksla" (1925)

ir darījusi lielu pakalpojumu kā latvju mākslai, tā kultūrai”.²² ¹⁴

Dombrovskis grāmatas priekšvārdā uzsvēra, ka latviešu sabiedrībā, sevišķi inteliģencē un jaunatnē, arvien vairāk mostas interese par tēlojošām mākslām, tāpēc viņš vēlēties sniegt īsu pārskatu par latviešu mākslas pagātņi un tagadni.

“Reti lepna grāmata. Mūsu grāmatniecībā – pēdējais rekords. Grāmatu mīlotājs ar sevišķu baudu šķirstīs šo ļoti labi tehniski izpildīto reprodukciju krājumu. Impozanta āriene, bagātais attēlu materiāls pelna, lai katrs iegūtu šo izdevumu. [...] Liels paldies izdevējiem par lieliem materiāliem upuriem, uz kuru atmaksu mūsu apstākļos grūti cerēt...”²³ Tā par šo izdevumu rakstīja gleznotājs Uga Skulme (1885–1963).

Kā rakstīts titullapā, tas ir glezniecības, grafikas, tēlniecības un lietišķās mākslas attīstības vēsturisks apskats ar 165 reprodukcijām un sešiem krāsainiem pielikumiem. Grāmatā savākti vairāk nekā septiņdesmit biogrāfiski kritiski apcerējumi par māksliniekiem – Kārli Teodoru Hūnu (1830–1877), Jūliju Federu (1838–1909), Ādamu Alksni (1864–1897), Jani Rozentālu (1866–1916), Vilhelmu Purvīti (1872–1945), Ansi Cīruli (1883–1942), Niklāvu Strunki, Voldemāru Matveju (1877–1914), Jēkabu Kazaku (1895–1920), Gustavu Šķilteru (1874–1954) u. c. Atsevišķi attēli no grāmatas tika arī pievienoti kā pielikumi “Daugavas gada grāmatai” (1924, 1925, 1926).

Grāmatu uz krīta papīra iespieda ārzemēs K. G. Rēdera (*C. G. Röder*) tipogrāfijā Leipcigā. Šis greznais, dažādu krāsu kalikona iesējuma izdevums iznāca 2200 eksemplāros, no kuriem 100 bija numurēti eksemplāri ādas iesējumā ar Dombrovska autogrāfu. Grāmatas cena attiecīgi – 35 un 65 latī.

Latviešu mākslas vēsture iznāca arī franču valodā – “*L’art Letton*” (1926).

“*Valtera un Rapas*” aizsāktās grāmatas greznos ādas iesējumos bija nozīmīgs, reti sastopams notikums latviešu grāmatniecībā. J. Rapa saprata, cik svarīgi ir laikā, kad cilvēki sāk iepazīt pasaules grāmatniecības sasniegumus, parādīt, ka arī Latvijā var izdot skaistus, pat greznus izdevumus, kuri var konkurēt ar ārzemju izdevumiem. Par izdevumu “*Latvju māksla*” Latvijas Universitātes privātdocents Boriss Vipers (1888–1967) rakstīja, ka glītā noformējuma un reprodukciju kvalitātes dēļ grāmata “var cienīgi sacensties ar labākiem Vakareiropas izdevumiem”.²⁴

Pie greznajiem izdevumiem minami arī 1936. gada Ziemassvētkos iznākušais Andreja Pumpura eposs “*Lāčplēsis*” ar mākslinieka Emīla Meldera (1889–1979) ilustrācijām, Dantes “*Dievišķā komēdija*”, ko Jēkaba Māsēna tulkojumā, profesora Kārļa Strauberga redakcijā ar G. Dorē un N. Strunkes ilustrācijām izdeva 1936. gadā otrā iespiedumā un jau 1937. gadā trešā izdevumā, J. V. Gētes traģēdija “*Fausts*” Raiņa tulkojumā, “*Indriķa Livonijas hronika*” Jāņa Kripēna tulkojumā un Frīdriha Ničes “*Tā runāja Zaratustra*” Viļa Plūdoņa tulkojumā. Visām šīm grāmatām vākus zīmēja N. Strunke, un tās tika izdotas arī greznā ādas iesējumā. Šādi izdevumi bija nozīmīgs notikums latviešu grāmatniecībā.

Visi “*Valtera un Rapas*” izdotie mākslas izdevumi bija iespiesti uz kvalitatīva papīra, izmantojot daudz melnbaltu un krāsainu ilustrāciju, un nereti iesieti kalikona vai pat ādas iesējumā.

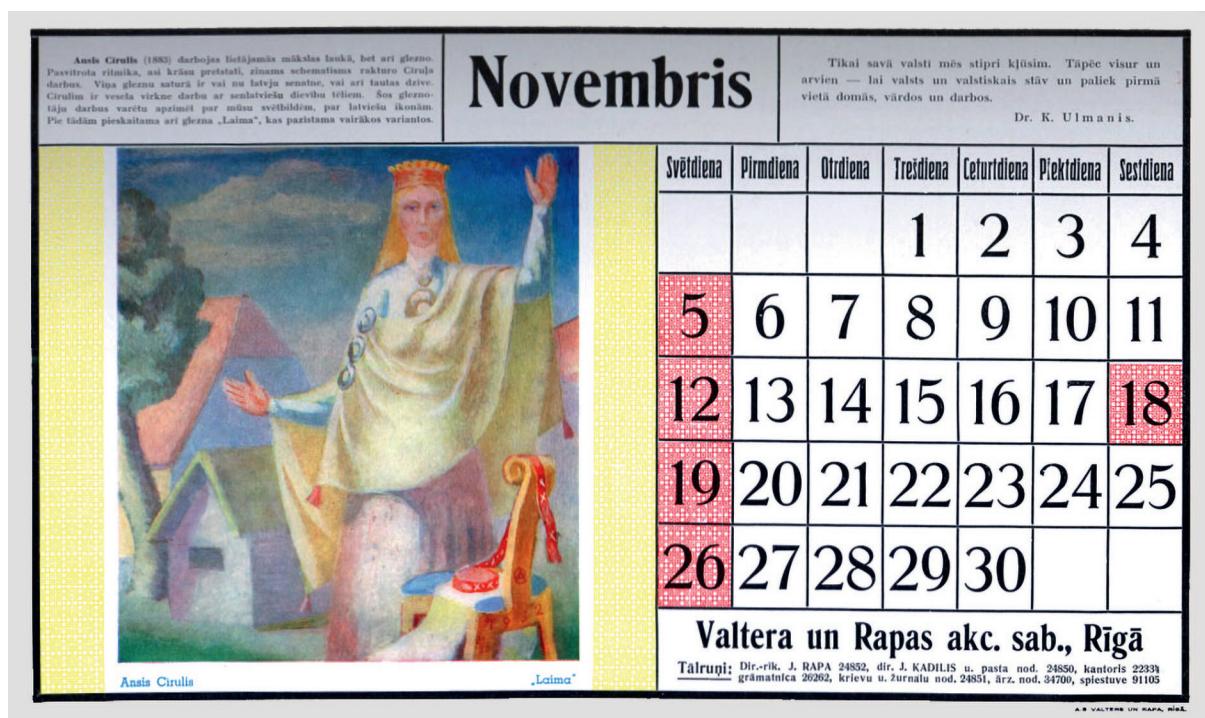
Apgāda izdotās mākslas grāmatas savu nozīmību nav zaudējušas arī mūsdienās. Mācoties no tām, ir izaugušas mākslinieku paaudzes, kas veido tagadnes moderno mākslu un ir guvušas atzinību ne tikai Eiropā, bet arī visā pasaulē.

U. Skulme 1937. gadā, runājot par “*Valtera un Rapas*” izdoto grāmatu ilustratīvo pusi, rakstīja: “Apgāda sasniegumi papīra, salikuma,

22 Strunke, N. [1925]. J. Dombrovskis, *Latvju māksla*. No: *Daugavas gada grāmata 1926*. Rīga: Valters un Rapa, 155. lpp.

23 Skulme, U. 1925. Grāmatu apskats. *Latvijas Kareivis*, Nr. 110 (17. maijs), 4. lpp.

24 Vipers, B. 1925. Glezniecība. *Ritums*, Nr. 4, 314. lpp.

15 “Mākslas kalendārs”

rotājumu, sējumu ziņā ir nenoliedzami lieli. Labs pasākums ir arī ievērojamu svešzemju ilustrāciju iespiešana. Jāatzīstas, mazāk rādītas ir īstās grafiskās tehnikas (grebums, asējums, kokgriezums, litogrāfija), bet te vainojami paši mākslinieki, kas šīm tehnikām mazāk piegriezuši vērības, jo viņiem vieglāk pagatavot zīmējumus mehāniskai reprodukcijai nekā sagatavot attiecīgu plati, klišeju vai akmeni iespiešanai.”²⁵

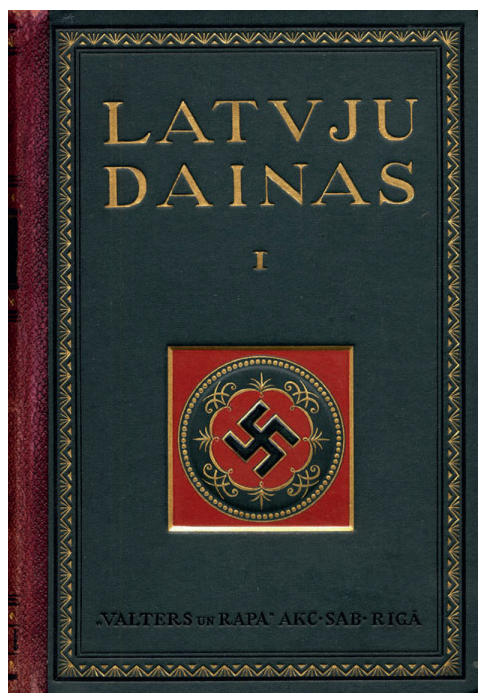
No 1934. gada firma izdeva “Mākslas kalendāru”, kuru greznoja labāko latviešu mākslinieku gleznu krāsainas reprodukcijas. Redzamas Kārļa Miesnieka, Jāņa Kugas, Ludolfa Liberta, Jaņa Rozentāla, Konrāda Ubāna, Leo Svempa (1897–1975), Oto Skulmes (1889–1967), Augusta Annusa, Jāzepa Grosvalda (1891–1920), Teodora Ūdera (1868–1915)

25 Skulme, U. 1937. Valtera un Rapas apgāda ilustratīvā daļa. No: *Valtera un Rapas a/s 25 darba gadi. 1912–1937*, 101. lpp.

un daudzu citu gleznotāju darbu reprodukcijas. Sākot ar 1936. gadu, par katru mākslinieku bija nodrukāta arī neliela anotācija. Un, tā kā gandrīz katru mēnesi bija cita autora darba attēls, tad gada beigās latviešu mākslas mīļotāji un interesenti varēja iegūt vismaz priekšstatu par latviešu glezniecību. ¹⁵

Pārsvarā visas “Valtera un Rapas” izdotās grāmatas – daiļliteratūra, mācību grāmatas, zinātniski un populārzinātniski izdevumi u. c. – iznāca ar krāsainām vai melnbaltām ilustrācijām un ļoti daudzas ar zīmētiem vākiem. J. Rapam piemita spēja pulcināt ap sevi talantīgus māksliniekus un atrast līdzekļus pienācīgai autoratlīdzībai. ^{16 17 18 19 20}

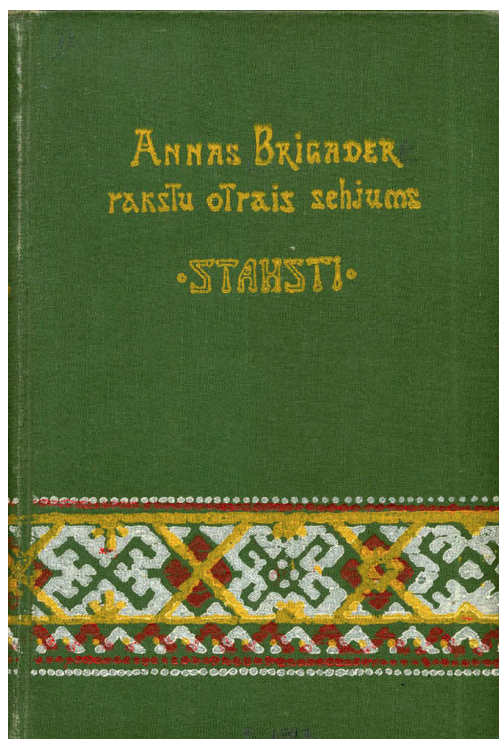
Par J. Rapas mākslas mīlestību liecināja arī tas, ka “Valtera un Rapas” veikālā bija iekārtots neliels mākslas salons, kurš rotāja veikalu un kurā varēja arī nopirkt gleznas un zīmējumus. Tādējādi visi tālaika izcilākie mākslinieki piedalījās “Valtera un Rapas” uzņēmumā gan kā grāmatu ilustrētāji, gan kā darbu izvietotāji

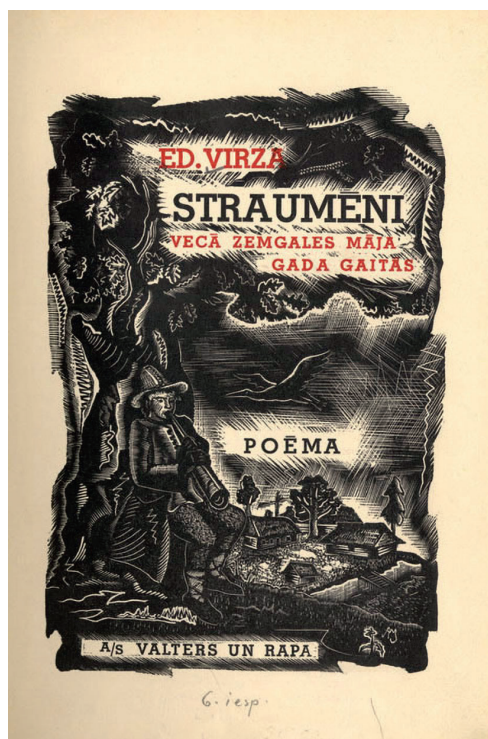
16 "Latvju Dainu" 1. sējums (1922)

17 Artūra Salaka "Manas dzimtenes dziesmas" (1930)

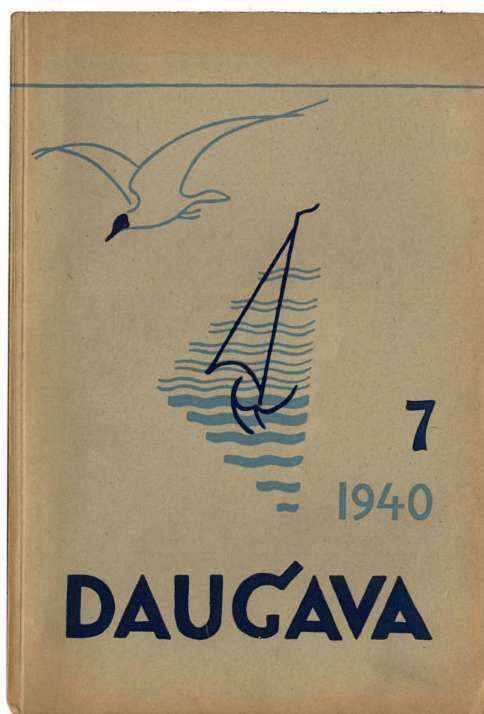
18 Annas Brigaderes rakstu 2. sējums

19 Edvarta Virzas "Straumēni" (1939)

20 Žurnāls "Daugava"

mākslas salonā. Tai pašā laikā firma sekmīgi sadarbojās arī ar jaunajiem gleznotājiem. Pircēji varēja pasūtīt sev tīkama rakstnieka ģimetni, kuru mākslinieks uzzīmēja vai uzgleznoja pēc fotogrāfijas un kuru pēc tam viņi iegādājās.

Visu trīs Jāņu – Ozola, Rozes un Rapas – vārds uz grāmatas vāka vai titullapā lasītājiem vēl joprojām ir grāmatas vērtīguma garants. Viņu izdevumi ir vēsturiski nozīmīgi, un tiem ir arī literāra un mākslinieciska vērtība. Nozīmīgāko 20. gadsimta pirmās puses apgādu grāmatu raža uzskatāmi parāda latviešu grāmatniecības, grāmatu mākslas un poligrāfijas izaugsmi daudzu gadu desmitu garumā. Pateicoties veiksmīgai izdevēju, rakstnieku un mākslinieku sadarbībai, radās iespieddarbi, kuri noformējuma un iesējuma kvalitātes ziņā varēja sacensties ar Eiropas izdevumiem.

Arī mūsdienās aktualitāti nav zaudējušas Jāņa Rapas 20. gadsimta 30. gados paustās domas, ka “grāmatas ietērpā izveidošana vispieņemotākā formā ir svarīgs moments grāmatas

ražošanas procesā”.²⁶ Viņš bija pārliecināts, ka “mūsu tautas misija meklējama kultūras virzienā un tādēļ par jo sevišķi svarīgu uzskatu mūsu kultūras un rakstniecības nostiprināšanu un veicināšanu. Iepludinot ik gadus tautā tūkstošiem vērtīgu grāmatu, mēs paceļam un spordinām mūsu kultūru. Labs izdevējs līdz ar to aizsprotos ceļu mazvērtīgas literatūras plūdiem, kas diemžēl Latvijā kupli sazēlusi”.²⁷

26 Rapa, J. 1938. Mūsu grāmatniecības problēmas. *Grāmatnieks* (decembris), 5. lpp.

27 St., Arv. [Stirajs, Arveds] 1935. Jānis Rapa 50 mūža un 25 gadi grāmatnieka gaitās. *Tēvijas Sargs*, Nr. 16 (17. aprīlis), 6. lpp.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Albrechts, J. 1925. Grāmata kā mākslas darbs. No: *Grāmata par grāmatu: Latvijas grāmatrūpniecības arodu savienības grafiskās komisijas rakstu krājums*. Rīga: J. Rozes apgādiens, 119.–120. lpp.
- Apīnis, A. Jānis Ozols. *Latviešu grāmatniecības celmlauža dzīve un darbs*. A. Apīņa f. 1., 20.–21. Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Misiņa bibliotēkas Retumi (turpmāk LU AB MR).
- Grīnbergs, J. 1925. Grāmatas iesējums. No: *Grāmata par grāmatu*, 124.–125. lpp.
- Jansons, F. 1924. Skolas grāmatas novērtēšanas komisijas atsauksmes un spriedumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 9 (septembris), 297. lpp.
- Karulis, K. 1978. Jānis Roze – grāmatizdevējs. *Karogs*, Nr. 11, 142. lpp.
- Krūmiņš, J. 1930. Bērnu un jaunības literatūra. *Latvju Grāmata*, Nr. 3 (jūnijs), 172. lpp.
- Lejasmeijere, I., Villerušs, V. 1999. Grāmatas mākslinieciskais aspekts. No: *Grāmata par grāmatnieku Jāni Rozi*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 108. lpp.
- Ozols, J. 1898. J. Ozola vēstule T. Zeifertam. T. Zeiferta f. 388., 70. LU AB MR.
- Ozols, J. 1899. J. Ozola vēstule T. Zeifertam. T. Zeiferta f. 389., 104. LU AB MR.
- Ozols, J. 1899. J. Ozola vēstule T. Zeifertam. T. Zeiferta f. 389., 109. LU AB MR.
- Piezīmes par mācekļu izglītošanas stāvokli Latvijā. 1925. No: *Grāmata par grāmatu*, 115. lpp.
- Peņģerots, V. 1925. Lietišķā grafika Latvijā. No: *Grāmata par grāmatu*, 64. lpp.
- Rapa, J. 1937. Firmas 25 darba gadi. No: *Valtera un Rapas a/s 25 darba gadi. 1912–1937*. Rīga: a/s Valters un Rapa, 23. lpp.
- Rapa, J. 1938. Mūsu grāmatniecības problēmas. *Grāmatnieks* (decembris), 5. lpp.
- Skulme, U. 1925. Grāmatu apskats. *Latvijas Kareivis*, Nr. 110 (17. maijs), 4. lpp.
- Skulme, U. 1937. Valtera un Rapas apgāda ilustratīvā daļa. No: *Valtera un Rapas a/s 25 darba gadi. 1912–1937*, 101. lpp.
- St., Arv. [Stirajs, Arveds] 1935. Jānis Rapa 50 mūža un 25 gadi grāmatnieka gaitās. *Tēvijas Sargs*, Nr. 16 (17. aprīlis), 6. lpp.
- Strunke, N. [1925.] J. Dombrovskis, Latvju māksla. No: *Daugavas gada grāmata 1926*. Rīga: Valters un Rapa, 155. lpp.
- Vipers, B. 1925. Glezniecība. *Ritums*, Nr. 4, 314. lpp.